

Dési János Három könyv a munkaszolgálatról

„Magát az összetett szót, amivel ezeket az elmeneteleket és visszajöveleket megnevezték, a mai napig ki nem állhatom. Munkaszolgálatos.”

Nádas Péter: *Világoló részletek*

A magyarországi holokauszt (a zsidónak minősítettek államilag szervezett legyilkolása) történetében külön fejezetet foglal el a munkaszolgálatosok históriája.

Számtalan könyv, tanulmány, visszaemlékezés szól minderről. Ugyanakkor az ipari módszerességgel megöltekéről – sok szempontból persze érthetően – jóval több szó esik. „Auschwitz” közismert, tagadása nemcsak bűncselekmény, de még ma is nagyjából a legszélsőségesebb antiszemitizmus megnyilvánulása. „Auschwitz”, néhány megátalkodott gonosztevőn kívül, örök mementó mindenkinek arra, hogy hová képes az ember aljasulni. Ráadásul a hivatalos – a zsidók elleni bűncselekményekben való magyar részvételt sokszor kisebbíteni akaró – propaganda számára is részben elintézhető azzal, hogy mindez nem következett volna be a német megszállás nélkül. Addig a zsidók tulajdonképpen békében élhettek. S ha a magyar hatóságok közre is működtek a deportálásokban, talán nem is tudták, mi történik majd ezekkel az emberekkel. „Mi, magyarok” csak áldozatok voltunk, s nem tettesek.

A munkaszolgálatban elkövetett kegyetlenkedésekre és gyilkosságokra azonban nincsen mindig ilyen mentség. Itt ugyan elő lehet állni affélékkel, hogy a katonának behívottaknak is borzasztó sors

jutott osztályrészül – s ebben is sok az igazság –, vagy, hogy akadtak olyan hónapok, amikor a munkaszolgálat ideig-óráig megmenthetett embereket a haláltáborokból. (Bár Deutsch Imre nagyapám éppen egy speciális munkaszolgálatból vitték el egy táborba megölni.¹) Ezzel együtt a munkaszolgálat kegyetlenkedéseit és gyilkosságait legtöbbször „saját erőből”, letagadhatatlanul magyar állampolgárok által magyar állampolgárok ellen követték el. Hol tevőlegesen, hol, úgy, hogy a magyar „keret” átadta kivégzésre a saját embereit az SS-nek.

Egy számítás szerint a Don-kanyarba került katonának hetven százalék esélye volt arra, hogy hazatérjen, addig ugyanonnan egy munkaszolgálatosnak jó, ha negyven.²

Különösen fontosak ezért azok a művek, amelyek a munkaszolgálat borzalmaival idézik fel hitelesen. Kétségtelen, Radnóti Miklós bori története viszonylag közismert, ahogy felesége népszerűvé vált naplójában³ lévő beszámolókat minderről meglehetősen sokan olvashatták el mostanában, ám lényeges az is, hogy Radnóti története nem egyedi.

A Scholar kiadó most *Tanúságtévéők* című sorozatában, Ungvári Tamás válogatásában sorra adja újra ki a háború után megjelent visszaemlékezéseket, elérhetővé téve ezeket a fontos tanúságtételeket

a mai olvasók számára is. Az elképzelések szerint a sorozat tíz kötetből áll majd.⁴ Mi a három eddig megjelentet néztük át.

(Fóthy János: *Horthyliget, a magyar Ördög-sziget*; Palásti László: *A bori halálút regénye*; Zsadányi Oszkár: *Mindenki szolgája*.)

Ungvári Tamás 2016-ban már jelentkezett egy különösen izgalmas és tanulságos kötettel, a *Felperzselte ország*gal, amelyik naplókön, memoárokon keresztül mutatta be a korszakot.

E kötet előszavában így fogalmazott: „Könyvem a tanúságtevők igazát mutatja fel, és a feledés ellen perel a nagy művek és emlékiratok segítségével. (...) A tanúk szerepe sulyos. Munkájukból dereng fel a vágyak, remények és csalódások történelmi traumája. Hőseim a túlélés kivételezettjei voltak.”⁵

Abban a könyvben elsősorban az irodalomból ismertek feljegyzéseiből állított össze egy korszakot, míg a *Tanúságtevők* címen önálló sorozatban, eddig, újságíróknak a nyilvánosság számára készült, de ma már nehezen elérhető könyveit választotta ki.

Geyer Artúrnak a zsidóüldözések irodalmát feldolgozó igen alapos kötetéből⁶ is tudhatjuk, hogy már rögtön a háború után, 1945-ben sorra jelentek meg ezek a könyvek, újságcikkek.

Az egyik talán legismertebb máig Vihar Béla *Sárga könyve*,⁷ amely egy külön részt szentel a munkaszolgálatosoknak – alapvetően *dokumentumokon* keresztül felelevenítve a zsidókkal szembeni kegyetlenkedések sorát, közvetlenül az események után még nem adva mélyebb elemzését a történeteknek. Ahogy a szerző írja: „Ezek a lapok legyilkolt emberek százezreinek a szenvedéseiről szólnak, egy töredéknyi megmenekült szemtanú vallomása alapján.” Ahogy ezt Zsadányi Oszkár fogalmazza meg szintén 1945-ben: „Tanú vagy! (...) Hatvan- és néhány ezren, Ti Halott Bajtársak! Mi, akik véletlen

folytán hazabotorkáltunk, szent esküvel fogadjuk: Nem felejtünk.”⁸

Az a három kötet, amelyikről részletesebben most szólunk, tehát 1945-ből származik, hivatásos újságírók írták, s alapvető céljuk valóban a tanúságtétel, az addig elképzelhetetlen borzalmak rögzítése, közismertté tétele volt.

S ma – több mint hetven év elteltével – ismét szükség van erre a személyes hangú, olvasmányos, átélhető tanúságtételre. Akkor azért, mert lépésről lépésre e visszaemlékezések által derült fény az elkövetett bűnökre és a szenvedésre, ma azért, hogy ne lehessen letagadni ezt a sötét múltat.

(A háború után nem sokkal néhány szépirodalmi mű is megidézte a munkaszolgálatosok sorsát, így Barabás Tibor novellái a *Szerelmem, Esztli*⁹ vagy *A szeretet forrásai*¹⁰ című kötetben, Királyhegyi Pál *Nem mindenki halt meg*¹¹ című regénye, Hegedüs Géza *Útvesztő*¹² című műve, Tabi László *Életem és egyéb ügyeim*¹³ című könyve stb., de aztán, ahogy egyre kevésbé lehetett beszélni a zsidókkal történetekről, elmaradoztak illetve kihullottak az emlékezetből ezek az alkotások is.)

Randolph L. Braham bibliográfiája ehhez további műveket ad hozzá, de ezek között már relatíve kevés a közvetlenül 1945-ben megjelent.¹⁴ És viszonylag sok például az Izraelben napvilágot látott mű, amelyek Magyarországon a közönség számára gyakorlatilag elérhetetlenek – bár azt nem tudjuk, tervezi-e a Scolar kiadó, illetve a sorozatot összeállító Ungvári, hogy esetleg azok közül is beválogat arra érdemeset.

Ungvári Tamás sorozata előtt a közelmúlt példaadó vállalkozása volt Csapody Tamás két kötet a bori munkaszolgálatosokról.¹⁵ (Erre Ungvári is hivatkozik.) Csapody sokszáz oldalon keresztül, korabeli cikkek, jegyzőkönyvek, visszaemlékezések, új interjúk, levéltári kutatások, stb. segítségével nagyon alapos nyomozómunkát végzett, és írta le a munkaszolgálatosok és az őket őrző katonák történetét. Az eddigi legpontosabb listát szedte össze a bori munkaszolgálatosokról, és többük – így Gergely János nagyapám – utolsó hónapjainak, napjainak eseményeit, haláluk körülményeit és nem egyszer eltemetésük helyét is felderítette, és közel hetven év elteltével megismertette az utódokkal.

Csapody elképesztően alapos, rengeteg részletet és ellentmondást is tisztáz, nagyon komoly történelmi munkát írt. S idéz, felhasznál visszaemlékezéseket is, műfaja miatt – az igen részletes bibliográfiával, levéltári forrásokkal – a történelemtudományokra időt szánók érdeklődésére tarthat elsősorban számot.

Míg egy visszaemlékezés – amelyet a Sclar sorozatában, mint említettük, profi újságírók írtak – a maga esetlegességében, az események után nem sokkal készülve, személyes érzelmektől és indulatoktól átfűtve sokkal inkább olvasható ma már irodalmi műként, afféle életrajzi regényként.

Egyébként a bori túlélő munkaszolgálatosok történeteiből 2015-ben már megjelent egy kötet a Minervánál, amelyik nyolc visszaemlékezést, feljegyzést, naplórészletet közöl, s amelynek előszavában Szita Szabolcs foglalja össze a Borról szóló eddig megjelent fontosabb műveket, szépirodalmi alkotásokat, visszaemlékezéseket.¹⁶

A Sclar sorozatának mostani darabjai szörnyűségek egész soráról számolnak be. A megaláztatások, kegyetlenségek egész tárháza – mindez tetézve a háború amúgy is elkerülhetetlen borzalmaival.

Az internálás vagy a munkaszolgálat – a kettő, mint ez Fóthy János könyvéből is kiderül – időnként praktikusán ugyanaz volt, ráadásul az internálást egyszer csak átminősítették munkaszolgálatra, miközben valójában semmi sem változott.

Bár különböző mértékben, de ezeknek a munkaszolgálatoknak csak kis részben volt az a szerepük, hogy felhasználják a zsidók munkaerejét. Még akkor is, ha például Fóthyékát Csepel szigetén – ahogy ő nevezi, a magyar Ördögsgzigeten – a repülőgépgyárban dolgoztatták. A rájuk vigyázó, őket dolgoztató üzemi emberek, örök, katonák rendőrök – kevés kivételtől eltekintve – a lehető legmegalázóbban, legkegyetlenebbül bántak a rájuk bízott emberekkel, s gyakran nem is titkolták, a fő cél az, hogy minél kevesebben maradjanak élve.

A gyűlöletre uszító korabeli propaganda kitűnően működött. A „zsidók” az Ördögsgzigeten – maradjunk most már mi is ennél a névnel – a magyar kultúra, a magyar újságírás és az irodalom színjavát képviselték. De akadtak kisiparosok, gyári munkások is, akiknek bűnük csak annyi volt, hogy zsidónak számítottak. Nos, ők voltak az elpusztítandó ellenség, akik mindenről tehetek, a háborúról, a bombázásról, az éhezésről, a nehéz körülményekről.

Azok, akik még pár hónappal korábban is a tisztés, bár mind bizonytalanabb jövőjű középosztály életét éltek, majd egy pillantás múlva a legvadabb körülmények között találták magukat. Ahol – nincs erre jobb szó – a csőcselékből kiemelkedő, primitív, gyakran szadista elemek érezték úgy, hogy eljött az ő idejük, és most korábbi elnyomott és nyomorúságos életükért állhatnak bosszút a központilag kijelölt és védtelessé tett ellenségen.

Hogy ezek az emberek – „a” zsidók – nem hibásak mindezért? Ugyan már. Minden tele van a zsidók gonosztetteivel, a hírek, a plakátok, a politikai szónoklatok másról sem szólnak, akkor hát gye-

rünk. Az agy mosás általában jól működött. S miután úgy érezték, buzdítást is kapnak mindarra a kegyetlenkedésre, amit elkövettek, hát el lehet képzelni – illetve nem lehet, ezért kellene ezek a könyvek, hogy mégis kényszerüljünk rá –, mit művelhettek.

Még akkor is, ha például Fóthy is megemlíti, hogy a velük kapcsolatba kerülő gyári dolgozók között akadtak, akik próbáltak segíteni nekik, de ezekből az egyéni akciókból semmilyen szervezett és érdemi mentőakció nem tudott kialakulni.

S ha már a sorozat első részeként megjelenő Fóthy János-kötetnél tartunk, érdemes feleleveníteni azt a dilemmát, hogy ő is, akár a többiek, az 1944 tavaszán érkező behívóparancsnak önként tettek eleget. Lázadhattak volna? Maradt tere az ellenállásnak? De legalábbis miért nem szöktek el? Miért masíroztak önként a vágóhídra? Lett volna más reális választásuk? 1945-ben mindezek kínzóan élesen kerülnek elő.

A pofonegyszerű válaszhoz érdemes felidézni, hogy ezek az emberek – akik sokszor, mint éppen Fóthy is – már nem is tartották magukat zsidóknak, abba a nehezen kikerülhető csapdába estek, hogy ők mindig is hűséges és jó magyarok akartak lenni. Olyanok, akik büszkéek arra, hogy a magyar kultúra ismerői, hordozói, építői. Akik akkurátusan megtartják a törvényeket, hogy ezzel is bizonyítsák hűségüket – hiszen ők nem csináltak semmit, ők törvénytisztelő állampolgárok, akkor mi baj érhetné őket. S mire észbe kapnának, addigra már megszorították a hurkot a nyakuk körül, nem egyszer még csak nem is átvitt értelemben.

A visszaemlékezések tehát – már a történetek ismeretében érthetően – újra felvetik azt a kérdést, hogy lehetett-e volna másként? Hol voltak azok a pillanatok, amikor egyedül vagy együtt, de még képesek lettek volna valamit tenni, elszökni vagy ellenállni valahogy. S bizonyára ez az a kérdés, ame-

lyet a XXI. század bőven a holokauszt után született nemzedékének az olvasói is feltesznek maguknak.

A szerzők önvádja, hogy tulajdonképpen semmit sem tettek sorsuk ellen, sokszor tetten érhető ezekben a könyvekben.

Fóthy is hosszan leírja, hogy amikor megérkezett a behívója, akkor a barátai próbálták rábeszélni, szökjön el, bújjon el. De ő ezt nem tette. Hiszen törvénytisztelő polgár, ha hívják, megy, és még azért is kétségbeesett, mert a reggel kilenc óras jelentkezési határidőt lekéste.

Aztán azt már csak a rabbiképző épületében kialakított ideiglenes toloncházban tudta meg, hogy nem kevesen a szökést választották. Mert azt is lehetett, csak neki akkor már késő volt, sodródott tovább a szörnyűségekbe.

Ismerjük például Lévai Jenő történetét, aki inkább elbújt, és nem tett eleget ennek a behívásnak, ahogy ezt olvashattuk a Múlt és Jövönél nemrégiben megjelent naplójából.¹⁷

De ne nevezzük csak gyávaságnak, megalkuvásnak azt, hogy nem szöktek el. Egyrészt, nem láttak a jövőbe, nem tudhatták mi vár rájuk. (És különben is, akik elszöktek, azoknak is kegyetlenül nehéz volt túlélni – lásd erről Lévai már említett könyvét.) Másrészt a közhangulat sem segítette a menekülőket. S nemcsak az úgynevezett keresztény társadalomé, hanem a zsidóké sem. Aztán, természetesen a nem zsidókat katonának hívták be, vagyis első pillanatra, aki akarta, vagy éppen ezzel próbálta menteteni magát, megtehetette, hogy becsukja a szemét a zsidókkal szembeni durva megkülönböztetés előtt – így érthető, hogy az érkező ijesztő hírek ellenére is milyen sokan eleget tettek a munkaszolgálatra való behívásnak.

És még valami. Fóthy behívóját is maga a Zsidó Tanács állította ki. Fóthy egy darabig még megőrizhette az újságíráshoz szükséges kamarai tagságát.

Aztán 1944 áprilisában kizárták azokat, akiket sárga csillag viselésére köteleztek. Így őt is. A kiközösítettek névsorát a Sajtókamara készségesen a hatóságok rendelkezésére bocsátotta. Majd a névsor alapján – német utastásra – a Zsidó Tanács kiküldte a behívókat, amit a háború után meglehetősen sokan fel is róttak éles hangon a tanácsnak.

Akad beszámoló – például Lévaié –, amely szerint ő megkérdezte, mit tegyen, és az ismerős hitközségi tisztviselő azt felelte, eszedbe ne jusson megtagadni a behívást, mert azzal másokat, minket sodorsz bajba. Lévai felmérte a helyzetet, és mégis a meglehetősen kalandos és napi életveszélyt jelentő bujkálást választotta. Hogy ez mennyivel volt „biztonságosabb”, azt nehéz megmondani, de az kétségtelen: azokat a sorozatos és durva megaláztatásokat legalább részben elkerülte, amelyek a parancsnak engedelmessé váló kollégáinak végül is osztályrészül jutott.

– Mégsem kellett volna önként a tiló alá hajtani a fejüket? – jön elő a kérdés 1945-ben, és persze 2017-ben, ahonnan már igen könnyű okosnak lenni. Ráadásul, Eppler Erzsébet, a hitközség ak-

kori főtitkárának a leánya, egy interjúban¹⁸ azt állította, hogy ő is vitt ki efféle behívókat. És Eppler szerint, amikor jött a Zsidó Tanács utasítása a behívók kiküldésére „akkor engem utasítottak Sternék¹⁹, hogy küldöncöket küldjek ki, hogy tűnjenek el [a behívottak – D. J.], mielőtt megjön a behívó. (...) És jellemző a zsidó intelligenciára, hogy például én mentem édesapám egyik barátjához, hogy azonnal tűnjön el, aki azt mondta, hogy miért terjesztetek efféle rémhíreket, csak munkára viszik.” Igaz, azt ő is hozzáteszi, akadt, aki azért megfogadta az állítólagos tanácsot.

Fóthyhoz ugyan nem jutott el a hitközségi küldönc, csak a behívó, így hezitálás nélkül eleget tett neki, s így került a szörnyű körülmények közé.

De még valami.

Többen akadtak a zsidók közül is – igaz, valamivel korábban –, akik elfogadhatónak tartották a munkaszolgálatot. Idéztük Lévait, akinek a hitközség egyik vezető tisztviselője mondta, hogy tessék csak bevonulni. De mások is voltak – köztük zsidók is –, akik erre biztatták társaikat, erősítve azt a közhangulatot, hogy zsidótörvények ide-oda, hűséges és törvénytisztelő polgárnak kell lenni még akkor is, ha ezek a törvények a gyilkolás alapjait teremtik meg.

A kalandos sorsú és a háború után kollaborációval vádolt, bár később felmentett, Berend Béla szigetvári főrabbi, táborigazgatóként, amikor katasztrófájának egy újabb állomásához érkezett az a közösség, amelynek legnagyobb része minden megpróbáltatás ellenére hazafiassága hangsúlyozásával

próbált válaszolni, ekképpen lelkesítette a munkaszolgálatra behívottakat: „Egy egészen újszerű, sajátos, valóban »különleges« alakulat vagytok a m. kir. honvédség történetében: saját felszerelésű, civilruhás munkáskatona! (...) nektek éppen azt kell most bebizonyítani, hogy lehet valaki a saját civil ruhájában is kiváló katona! Arról kell megdönthetetlen bizonyosságot tennetek, hogy a ti polgári öltözetetek alatt igenis katonaszív dobog. (...) Azt kell most igazolnotok, hogy ha nem is jutott néktek kincstári uniformis, ti azért mégis rendelkeztek és ékeskedtek azokkal a katonakincsekkel és érényekkel, amiket tulajdonképpen az egyenruha van hivatva jelképezni és kidomborítani. (...) Ti igenis egyek vagytok és egybeforrtatok abban a magasztos gondolatban, szent elhatározásban és nemes célkitűzésben, hogy mennél jobb, mennél kiválóbb munkaszolgálatosok legyetek, hogy mennél önzetlenebbül, mennél odaadóbban, hívebben szeressétek és szolgáljátok minden erőtökkel, képességetekkel, legjobb tudásotokkal a hazátokat.” Azért talán a munkaszolgálatosokat lelkesíteni próbáló Berend is érezhetett valamit a helyzet tragikusságából, mert mielőtt áldást kért volna a m. kir. honvédség minden fegyvernemére és állománycsoportjára, valamint Horthy kormányzóra, még megjegyezte: „Munkásszázadbéli testvéreim! Ti aztán valóban nem pénzért, bérért, jutalomért, nem címért, rangért, csillagért, nem emelkedésért és nem előbbrejutásért szolgáljátok hazátokat, hanem sokkal inkább odaadó, önzetlen, öncélú, igaz hazaszeretettel.”²⁰

Illúziók és megfelelni vágyás a hatalomnak – miért pont a zsidó közösség, illetve annak egy-egy hangadója lett volna mentes mindentől? De lehet, hogy sokszor egyszerűbb a homokba dugni a fejünket, mint szembenézni a fenyegető valósággal, s levonni a megfelelő következtetéseket.

Mindenesetre a valódi munkaszolgálat első pillanataiban kiderült, hogy a kegyetlen valóság egészen más, mint amit Berend rabbi is ígért. Amit ő mondott, abból talán csak annyi maradt valóságnak, hogy a munkaszolgálatosok még uniformist sem kaptak. Saját, gyakran egyébként teljesen alkalmatlan vagy akár nyári ruhájukban kellett a legvadabb télben is szenvedniük.

A szenvedésről szól alapvetően ez a három kötet. Ahogy Zsadányi Oszkár fogalmaz: A munkaszolgálat nem volt más, mint „magyar hadifogságban lenni. Hadifogságban lenni anélkül, hogy védenének bennünket a nemzetközi hadifogolyszabályok, hogy valaki képviselné érdekünket, és hogy valaki ellen mi fegyverrel támadtunk volna.”

Sőt, többről. Már a bevonuláskor megkezdődik a megaláztatások sora. Miként élnek vissza a magyar tisztok, a keretlegények a helyzetükkel, és bántalmazzák nyers szadizmussal fizikailag és lelkiileg a teljesen kiszolgáltatott embereket. S mindezt miért?

Mert zsidók?

Fóthy ezt így írja le:

„Zsidó származású magyar újságíró és író voltam, ez volt minden bűnöm. Az volt minden bűnöm, hogy a *Pesti Hírlap*, a *Nyugat*, az *Új Idők* és más

lapok, folyóiratok hasábjain negyedszázadon át alázatosan, szerényen, szegényen, lelkesen szolgáltni mertem a magyar kultúrát, az európai humánusmot. Hogy két verseskötetemmél, három regényemmel és négy színpadi művemmel, ezeken innen és túl pedig megszámlálhatatlan újságcikkemmel egy-egy szerény téglát mertem beleilleszteni a magyar szellemiség magasra törő tornyába, holott származásomra nézve zsidó vagyok.”

Ugyanezt Zsadányi így fogalmazta meg: „(...) nem voltam Hazafi sem, bár egyszer régmúlt ifjúkoromban tizenhárom havi itáliai tartózkodás után úgy futottam el Firenzéből, otthagynva Vasari oszlopsorait, Michelangelo Dávidját és Rembrandt önarcképét, mint Szent Pál az oláhokat. Mert egy májusi estén az Arno partján eszembe jutott a pesti Duna-part. (...) emlékeztem az egykori kisfiúra, akit Pfeiffer Izsák dr., a pécsi főrabbi nagy igyekezettel, de kevés eredménnyel igyekezett a héber tudományok komor útvesztőiben eligazítani, de aztán megismertem Petőfit, dadogó alázattal rajongtam Adyért, magam is magyar verseket írtam, és mindinkább eltávolodtam a régi vallástól. És egy hószikrázta decemberi napon ott álltam a Pécs belvárosi templom, hűvös, áhítatott gerjesztő oltára előtt, és azt hittem: mos már nemcsak magyar, hanem keresztény is vagyok. Azt hittem, hogy most már mindent megtettem, hogy legalább olyan hűséges és megbízható polgára legyek ennek az országnak, mint a Buda környéki és a tolnai svábok, a soproni »ponzichtererek« és az erdélyi szászok, akik hosszú évszázadokon át sem érdemesítették arra ezt az országot, mely kenyeret s egyenrangú jogokat biztosított számukra, hogy legalább a nyelvét megtanulják.”

A kötetek nemcsak a szörnyűségek sorát idézi meg – erről még lesz szó –, hanem próbálják feldolgozni azt a megmagyarázhatatlan élményt is, hogy

őket, a „jó magyarokat” miért taszítják ki a nemzetből. Mitől lesznek egyik pillanatról a másikra kínzóvá váló, elpusztítandó ellenségek, akikkel bármit meg lehet tenni. És ez a „bármi” sokkal több, mint amit valaha egyáltalán elképzelni tudtak volna.

S talán ezért is jelenik meg mindegyik kötetben az, aki segít nekik, megpróbál emberséges maradni. Zsadányinál a hadbíró ezredes, aki saját kezűleg pofozza fel azokat a katonákat, tiszteteket, akik ellopják a munkaszolgálatosok ennivalóját, éheztetve őket. Palástinál az őrmester, akivel azért lehet üzletelni, Fóthynál a gyári munkás, aki a munkaszolgálatosokkal együtt igyekszik elszabotálni a munkát, a német repülőgépek gyártását.

Mert valami reménynek kell maradni a túlélőknek az újrakezdéshez. Ahogy az Ungvári által összeállított – kifejezetten tanulságos és érdekes – előszókból kiderül, mind a három szerző a háború után Magyarországon maradt, s ha pályájuk meg is tört örökre, igyekeztek visszazökkenni a „magyar” hétköznapokba. Ahogy korábban sem, később sem váltak cionistává, vagy próbáltak egy olyan más országban új életet kezdeni, ahol nem egykori kínzóik maradtak volna a szomszédaik.

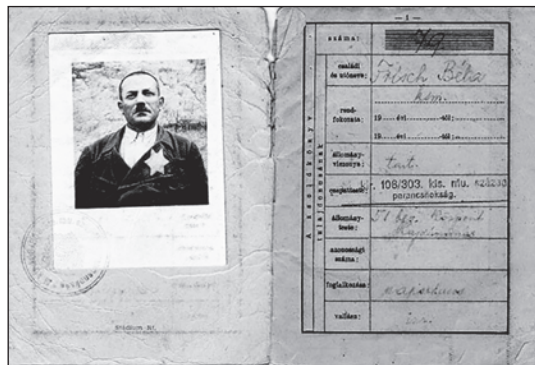
Érdekes a három könyv hangneme is. A szörnyűségek sorát egyszerű nyelven, néha már-már kedélyesen próbálják elmesélni, hogyan lehetne másként ennyi borzalmat. Idézzük Palástit most:

„1938-ban én is elveszítettem a szerkesztőségi íróasztalomat, de nem veszítettem el a hitemet abban, hogy a hitleri rémuralom véget ér, és felszabadul az ország, a lélek és a töltőtoll is.

A töltőtollal ugyan egy kis baj van, mert 1944. szeptember 21-én, amikor visszafelé jöttünk a bori halálmenetben, német katonák kifosztottak bennünket, Pozsarevácon elvették a töltőtollam is.

Később, amikor Cservenkán húszasával vitték bennünket kivégezni, és minden holminkat, érték-

tárgyunkat a tégláégető kemencében hagytuk, eszembe jutott, mennyire sajnáltam Pozsarevácon a töltőtollam.”

Palásti László könyvének a legdrámaibb része – pedig mire idáig eljutunk, rémségek egész sorát kell elolvasnunk –, amikor a cservenkai kivégzés történetét írja meg. Borból hazafelé több mint ötszáz embert lönek bele az előre, a szintén deportált Jehova tanúi felekezet tagjaival megásatott sírokba a németek. Alig tucatnyian menekülnek meg, közöttük Palásti is. A többieket szép komótosan legéppuskázzák. Húsz embert kihajtanak, lövések dörögnek, majd viszik a következő húszat. Semmi kapkodás, idegesség, így megy ez.

De mit gondolnak, éreznek, mondanak egymásnak a már tucatnyi életveszélyt, megaláztatást eddig túlélő foglyok, akik pontosan tudják mi vár rájuk?

És hogy lehet ezt megírni?

Palásti egyszerűen csak elbeszéli a történetet, párbeszédet idéz. Nem dramatizál, itt már tényleg nincs is mit, rutinos újságíróként tudja, hogy ez a fejezet nagy szavak nélkül is hatásos, maga a leírhatatlan borzalom.

És a hasonló példákat sorolhatnánk mind a három kötetből. Zsadányiéból a dorosici tömeggyilkosságot, ahol minden valószínűség szerint rázár-tak egy pajtát többszáz munkaszolgálatosra, majd azt felgyújtották. Aki mégis képes volt kitörni, azt legéppuskázták, míg Fóthynál a legdrámaibb, amikor bombatámadás éri a gyárat, ahol dolgoztatják őket. A katonák és a dolgozók óvóhelyeken bújnak el, ahová őket nem engedik be. Így egy maguk ásta árokban próbálnak túlélni, de amikor az rájuk omlik, rengetegen ottpusztulnak.

S bár már hivatkoztunk rá, fontos megemlíteni Ungvári Tamás értő válogatását, szakszerű kommentárjait, ügybuzgalmát és áttekinthető, eligazító, a lényeges részekre a figyelmet jól felhívó előszavait is. Amelyekkel együtt lesz különösen fontos és figyelemre méltó vállalkozás a Scolar kiadó *Tanúságtévéők* sorozata.

JEGYZETEK

- Dési János: „Dr. Deutsch Imre rövid életrajza”, *Népszava*, 2012. április 7. <http://nepszava.hu/cikk/538078-dr-deutsch-imre-rovid-eletrajza#>
- Csőszy – Fiamova – Gidó – Kunt – Laszák – Paulovicova – Pejín – Vajda: „Munkaszolgálat a második világháború idején a történelmi Magyarország udódállamaiban”, *Múltunk*, 2015/2 72–145. o. http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/csozsl_15_2.pdf
- Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1955–1946*, Jaffa Kaidó, Budapest, 2014.
- Wekerle Szabolcs: *Sajgókamara, Magyar Nemzet*, 2016, július 9. <https://mno.hu/konyveshaz/sajgokamara-1351564>
- Ungvári Tamás: *Felperzelt ország*, Scolar, Budapest, 2016.
- Geyer Artúr: *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája*, 1945–1958, MIOK, Budapest 1958.
- Összeállította Vihar Béla: *Sárga könyv, adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből 1941–1945*, Hechaluc kiadó, Budapest, 1945. 5. o.
- Zsadányi 15. o.
- Barabás Tibor: *Szerelmem, Eszti*, Cserépfalvi, Budapest, 1946.
- Barabás Tibor: *A szeretett forrása, válogatott elbeszélések*, 1934–1954, Szépirodalmi, Budapest, 1955.
- Királyhegyi Pál: *Nem mindenki halt meg*, Globus, Budapest, 1947.
- Hegedüs Géza: *Útvesztő*, Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, é. n.
- Tabi László: *Életem és egyéb ügyeim*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1982.
- Randolph L. Braham: *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*, Park Kiadó, Budapest, 2010 139–154. o.
- Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok*, Vince Kiadó, Budapest, 2011; Csapody Tamás: *Bortól Szombathelyig*, Zrínyi Kiadó, Budapest 2014.
- Dési Péter (szerk.): *Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghatal, túlélő bori munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1943–1944*, Minerva, Budapest, 2015.
- Lévai Jenő: „...csak ember kezébe ne essem én...” – *Deportáció, télach, schutzpass. Napló 1944–1945*, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2016.
- BBC magyar adás int. with dr. Eppler.
- Stern Samu, a Zsidó Tanács elnöke.
- KCSL, 1940. szeptember 29. 9–10. o. Berend Béla a munkaszolgálatosokhoz.